

Paul Ariste (1905-1990)

Katkendid raamatust „Mälestusi“

Toimetanud ja trükiks ette valmistanud Mart Orav.

Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 2008.

Nõukogude ajal 1940/41 valiti mind teaduskonna ametiühingu aktiivi. Sellest piisas, et olin sakslaste ja saksameelsete silmis kompromiteeritud isik. Mind jäeti ülikooli, kuid ainult assistendina. Alguses pidin töötama ülikooli raamatukogus. Seal oli ka teine kompromiteeritud mees, professor Uku Masing. Meie ülesandeks anti juudi-ja heebreakeelsete raamatute registreerimine. Tagalasse läinud juutide erakogudest ja likvideerunud seltside ning korporatsioonide raamatukogudest oli ülikooli raamatukokku tulnud mitu tuhat raamatut. Juutide raamatud saatis ülikoolile saksa ohvitser Köhler, kes oli kultuuritahteline inimene ega lasknud juudi raamatuid lihtsalt hävitada. Temale allusid kultuuriasjad. Tegime tööd innuga, sest raamatuid oli huvitavaid. Leidsime isegi haruldasi teoseid. Oleksin mõnegi raamatu enesele võtnud, kuid ei julgenud koju tuua juudi tähtedega kirjandust. Professor Lazar Gulkovitši raamatute hulgast pistsin siiski taskusse Amsterdams 16. sajandi lõpus ilmunud *Seder 'olam rabba*,¹ nahka köidetud pisiteose. Ülikooli raamatukokku tuli ka heebreakeelseid käsikirju.

Okupatsiooniaja esimestel nädalatel tuli minu poole üks vana juudi proua Turu tänavalt. Getot siis veel polnud. Proual olid siiski mogenid² rinnal ja seljal. Tuli sellepärast, et ta oli rüüstatud sünagoogist päästnud toorasid ja megillasid, mis oli toonud koju ning peitnud puukuuri. Vanaproua oli veendunud, et varsti hävitatakse tema ja teisedki Tartu jäänud juudid. Ta tahtis, et pühad käsikirjad säiliks. Palus, et toaksin need enese poole, säilitaksin ja annaksin tagasi juutidele, kui Tartus leeb taas sünagoog. Läksin käruga. Panime pärgamendirullid kärule, peale ja ümber puuhälge. Tollal käruga halgude vedamine oli tavaline. Tõin käsikirjad koju, ent ei julgenud neid siiski enese poole jätta. Viisin nad ükshaaval ülikooli raamatukokku, kus neid säilitatakse praegugi. Ühe toora jätsin siiski enesele, *Megillah Ester* i ka. Peitsin need sahvrise. Kui 1944. aasta sügisel

¹ Maailmakord.

² S.t. Taaveti tähed ehk heksagrammid.

kohtasin tänaval endise juudi gümnaasiumi direktorit Solomoni, ütlesin talle, et minu pool on toora. Rääkisin talle kogu loo. Sm. Solomon vastas, et ta pole usklik juut, aga varsti tuleb Tartusse vanu juute. Ta ütleb neile, kus on toora. Mõne aja pärast tuligi ütlema, et tullakse toorat kätte saama, homme tullakse. Panin toora lauale. Tuligi kaks taati, panid *tallis'e*³ ümber, lugesid jeremiaadi, sest toora oli reostatud, oli olnud *goi* käes. Võtsid siis *tallis'*ed ümbert, mässisid toora valgesse siidriidesse ja läksid. Minuga peaaegu ei vesteldudki. Mõne päeva pärast sain heebrea-, juudi- ja eestikeelse kirja, mille mind tänati toora päästmisest. Need toorad, mis olid ülikooli raamatukogus, jäid muidugi sinna. Varsti käis Tartus *minjan*⁴ koos. Toora oli siis omal kohal. Kui Tallinnasse saadi taas sünagoog või õigemini *beismidraš* (*beth midraš*),⁵ viidi toorarull sinna. Gruusia juudid olid ta sealt varastanud ja vist Ameerikasse maha hangeldanud. Hea oli, et *Megillah Ester* jäi mu kätte. See on nüüd Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas, kuhu olen loovutanud muidki haruldasi asju, nagu ühe 11. sajandi gruusia-keelse pärgamendi, mille sain kahe sõja vahel antikvariaadist.

Ülikooli raamatukogule pidid tulema Tallinnasse jäänud juudi raamatukogude fondid. Uku Masing ja mina olime saadetud pealinna, et seal koostada ülevaade kirjandusest, mida ülikooli raamatukogu võiks vajada. Töötasime mitu päeva. Tallinnast ei tulnud Tartusse kummatigi ühtki teost. Raamatud oli saadetud kuhugi mujale, kus nad vist hävisid. Eriti väärtuslik oli Julius Gensi erakogu.

Tollal ma polnud veel Ariste, olin alles Berg. Paul Berg võiks olla hea juudigi nimi. Kui Fr. Tuglas oli kirjutist lugenud, olnud tal hea meel, et nüüd on eestlastelgi oma "õpetatud juut" kirjanduses nagu teistel rahvastel. Meil olid seni juudisoost literaadid olematud. Mõni aeg hiljemini tutvustas mind keegi Tuglasele "Wernerit" kohvikus. Lausa kahetsedes ütles siis Tuglas: "Ah, teie polegi juut!"

Mul peab ikka olema mingi kepphobu, mille seljas ratsutada. Esperanto asemele astus juba 1926. aastal jidiš ja juudi kultuur. Esperanto-harrastusele tegi muide Erna 1928. aastal faktilise lõpu. Tema seda keelt ei sallinud. Ainult salaja sain vahel mõneks hetkeks esperanto koosolekutele minna. Ka juudiharrastused tauniti hukka, kuid siin oli huvi asja vastu sedavõrd suur, et praegugi loen hea meelega juudi-keelset kirjandust ning tahaksin meelsasti kõnelda seda mehhist, energilist ning intonatsioonirikast keelt. Kõnelesin mõni

³ S.t. palvesalli.

⁴ S.t. 10 täisealist meesjuuti, vajalik kvoorum palvuse pidamiseks.

⁵ S.t. palvemaja

aeg tagasi juudi keelt *besser*⁶ ehk nagu juudid ütlesid, *far ale jidn*⁷ kuid praegu tunnen, kuidas jidišioskus taandub. Pole enam juute, kellega kõnelda. Juudi ja rootsi keelt kõnelen vahel omaette käies. Ent siis märkan, et mind pannakse tähele ja peetakse ehk iseäralikuks.

Olen juudi keeles avaldanud kaks kirjutist: "Etleche jidiše folkslider in dem liderrepertuar fun di estn" (*JIWO Bleter*, nr. 3, 1932, lk. 148-157) ja "Cu der hašpoe fun jidiš oif nit-jidiše šprachn" (*JIWO Bleter*, nr. 11, 1937, lk. 83-85).

Kui 1938. aastal pidasin Vilno Juudi Teaduslikus Instituudis kolm kõnet eesti keele ja rahvaluule kohta, tehti mulle ettepanek kirjutada *JIWO Bleter*'i jaoks eesti keeleuuendusest. Koju tulnud asusin kohe tööle.

Juudi keeles kõnelemine ei olnud raske, kuid kirjutamine seda raskem. Igas lauses tuli mõelda heebrea sõnade ortograafia. Tuli kaalutleda sõnavara jne. Kirjutis sai valmis, kuid head meelt sellest pole saanud. Sain korrektoorigi, kuid siis jäi *JIWO Bleter* seisma. Vilno sai Vilniuseks. Tuli hävitav Saksa okupatsioon. Raske oli mõelda Vilno geto viletsustele, kus viletsust oli ennegi väga palju. Puistati laiali või tapeti Vilno juudi keele ja kultuuri harrastajad. Nendega koos on igavesti hävinud ka minu kirjutis eesti keeleuuendusest. Ma arvan, et käsikirja mustand on siiski alles nende paberite hulgas, mis olen loovutanud Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnale. Seal peaks olema igasugust muudki *judaica*'t.

Veel üks teine juudiharrastuslik töö on mul läinud kaotsi. Lugesin paari aasta jooksul Vana Testamenti. Tahtsin nimelt teha kindlaks, missuguseid hebraisme seal esineb, s.o. 1739. aasta tõlkes. Olin juba varemini osutanud, et *jaanalind* on otsene laen heebreast. Oli ühtlasi selge, et heebrea laenusid on ka *kikajon*, *tuudaimimarjad*, *peemut* jne. A. Thor Helle tõlget lugedes hakkas pikapeale selguma, et tõlge pole siiski tehtud otse heebreast, nagu Reimanist peale on väidetud eesti kirjanduses ja nagu juba varemini oli väidetud baltisaksa allikais, Thor Helle oli siiski kõigepealt käinud Lutheri järgi, kuid oli võtnud arvesse ka heebreakeelset algupärandit. Seda võis paremini näha neis kohtades, kus Luther oli tõlkinud väga vabalt. Kirjutasin selle kõige kohta umbes kahepoognalise oopuse.

Olin näinud palju vaeva, tulemused olid mahult väikesed, kuid siiski minu arvates olulised, sest neis oleks kummutatud senine aksioom. Loovutasin käsikirja *Tartu Ülikooli toimetistele*. Käsikiri kiidetud ülikoolis heaks, kuid sealt edasi saadetuna kadus ta okupatsiooniaegsete saksa tsensorite arhiivi kas Tallinnas või Riias. Töö oli kirjutatud käsitsi paljude heebreakeelsete näidete tõttu. Polnud tehtud ära kirja ega pole alles ka mustandit. Uuesti sama tööd teha pole aega ega vist ka mõtet. Tänapäeval on ju Piibli

⁶ S.t. paremini.

⁷ S.t. kõigi juutide jaoks (kõik saavad aru).

osatähtsus meie kirjandusloos tunduvalt taandunud. Siiski tahaksin kunagi avalikult puudutada küsimust, kas Thor Helle on tõlkinud otse heebreast.

Juudiharrastustest võib nimetada veel K. Joktoni *Juutide ajalugu Eestis*, mille kohta kirjutasin arvustuse. Pikem töö siit rubriigist on folkloristlik kirjutis "Juut eesti rahvausus" (*Eesti Kirjandus*, 1932). Selle kirjutise on juudi keeles N. Genss (*JIVO Bleter'is*) peaaegu täielikult ümber jutustanud.

Sõja ajal, kui ei saanud midagi teha, lugesin muide juudikeelset ilukirjandust. Sellest olin põiminud mitmesuguseid keelelisi pisiasju. Nagu poolnaljaks kirjutasin artikli juudi keele metanalüüsist ja sünonüümia vältimisest. Olin kirjavahetuse kaudu tutvunud Kiievi juudi filoloogi Spivakiga. Ühes kirjas küsis ta, kas mul ei oleks midagi nende väljaannete jaoks. Saatsin siis oma artikli Kiievisse, ent pärast seda ei ole midagi kuulnud selle käekäigust ega sm. Spivakist endastki. Nõnda siis on mul juudiharrastuste alal olnud *fil mealtores, wejnik bekišores*.⁸ Olen siiski enesega rahul, et olen võinud tutvuda juudi keele ning kultuuriga. Jidiš osutab paremini kui mõni teine keel, kuidas hargnemise ja ristumise teel areneb uus keel. Eriti huvitavad on juudi keeles esinevad mitmesugused ristumisnähtused.

Soome olin lugemiseks kaasa võtnud Kopl Joktoni *Di gešichte fun di jidn in Estland* (Juutide ajalugu Eestis), mille olid mulle kinkinud Sore ja Idel Jakobson. Kopl Jokton oli üliõpilane. Raamatut oli aidanud avaldada ülikooli juures tegutsenud Akadeemiline Juudi Ajaloo ja Kirjanduse Selts. Raamat oli huvitav. Selle lugemine võttis aega, sest praegugi ma ei saa juudi tähtedega raamatut lugeda nõnda kiiresti kui seda, mis on ladina või vene tähtedega. Olin juba siis grafomaan ja tahtsin *Eesti Kirjanduses* Joktoni teost tutvustada eesti lugejaile. Padasjoel õhtuti ja varahommikuti omaette olles kirjutasin valmis arvustuse. See ilmuski. Arvustusest sai veidi rahagi. Seda oli vaja, sest Soome sõit oli kulutanud viimasegi säästupenni.

Siinkohal on sobiv rääkida juudiharrastustest. Juudi üliõpilastega suheldes olin juudi keele ja kirja saanud kätte rahuldavalt. Lugesin juudikeelseid raamatuid ja ajalehti. Raamatuid sain laenuks juudi raamatukogust ja mainitud Akadeemilisest Juudi Ajaloo ja Kirjanduse Seltsist. See selts oli pahempoolse ideoloogiaga. Käisin seal mõnigi kord kutsutud külalisena. Heaks sõbraks sain Idel Jakobsoniga. Tema vanemad olid hassiidid,⁹ poeg aga põrandaalune kommunist. Olin Jakobsonide poole kutsutud paar korda *fraitik far nacht*

⁸ S.t. palju kisa, vähe villa

⁹ S.t. juudi usundi müstikavoolu esindajad.

*šabes'it*¹⁰ vastu võtma. Olin lauas, kui ema õnnistas küünlad — *hot gebenšt di lichtlach*. Sõime täidetud haugi ja *tsimes'it*.¹¹ Jakobsonide ema suri äkki. Kuulsin teistelt juudi üliõpilastelt, et oli juba maetud. Juudiusu kommete järgi pidi surnu maetama samal päeval enne päikese loojumist. Teadsin, et kadunu kodus leinatakse — *zitsn šive*,¹² s.o. istutakse madalal või põrandal. Õhtul on palvetus kadunu mälestuseks. Läksin Narva maanteele (nüüdne Leningradi tänav) õhtu eel. Varsti hakkas päike loojuma. Pidi tulema kokku kümme meest, et *davnen mairef*,¹³ paluda pöördudes lääne poole, kuhu päike läheb looja ja kuhu on läinud surnute hinged. Vana Jakobson ja Idel olid kahekesi. Oli vaja veel kaheksa meest. Tuli kokku seitse. Päike oli juba täiesti loojumas. Palvust ei võinud edasi lükata. Ma seisin palvetajatest veidi eemal. Vanad taadid panid pead kokku ja rääkisid omavahel midagi. Siis tuli üks minu juurde. "Sa oled küll *goi*,¹⁴ kuid tunned juudi kombeid. Oled käinud sünagoogiski. Tule! Siis on *minjen*¹⁵ koos." Mulle anti kätte ka palveraamat. Pobisesin palveid koos teistega. *Kadiš*¹⁶ oli peetud. Pärast alles taipasin, et see oli mulle osutatud suur au — olla võrdne juudi meestega. Teised juudid, kes polnud Jakobsonide pool, olid seda seika kuulnud, et olen *gedavnet mairef*¹⁷ Mulle öeldi: "Du bist istst kemat a ger" — "Sa oled nüüd peaaegu juudistunud kristlane." Kui aastate jooksul on mõnigi kord küsitud, kas olen juut, sest räägin juudi keelt ja tunnen kombeid — *minhogim*, siis olen vastanud naljatledes: "Olen *ger*."

Idel Jakobson istus vangis kommunistina. 1940. aastal ta vabanes ja oli siis parteitegelane. 1941 läks ta koos õe Sorega (Sonjaga) tagalasse. Pärast 1944. aastat oli ta siseministeriumis mingil tähtsal kohal. Kui olin vangis 1945-1946, kutsuti mind kord tema juurde vestlusele või juurdlusele, pigemini ikkagi vestlusele. Rääkisime nagu vanad tuttavad omavahel. Usun kindlasti, et Idel Jakobson oli üks neid isikuid, kelle mõjul sain vanglast välja. Enne vabanemist kutsus ta mu enese kabinetti, s.o. laskis mind sinna viia. Õnnitles mind ja andis mulle kätte vadja käsikirjad, mis olid konfiskeeritud koos muude paberitega. Muid pabereid tagasi ei saanud.

Minu hea juudi tuttav oli Nosson Genss, silmaarst ja juudi kultuuritegelane. Kui tema kuulis, et lähen Pariisi, tuli talle idee, et võiksin käia ka esimesel rahvusvahelisel

¹⁰ S.t. reedest hingamispäeva (sabati) õhtut.

¹¹ S.t. ühte liiki sabbatitoitu.

¹² S.t. seitse päeva kestev lein.

¹³ S.t. õhtupalvust lugeda

¹⁴ S.t. mittejuut

¹⁵ S.t. 10 täiskasvanud meest.

¹⁶ S.t. surnupalvus

¹⁷ S.t. palvust lugenud.

juuditeaduste kongressil, mis oli Pariisis samal ajal helikongressiga. Eestis oli juudi kultuuritegelasi vähe. Ei leitud sobivat isikut, keda saata, ega ka raha, millega reis tasuda. Mul olid ülikooli rahad. Mulle anti juudikeelne volitus, et läheksin kongressile ja tervitaksin eesti juutide nimel. Anti ka ühe Gensi sugulase aadress, kelle abiga saaksin hõlpsamini kongressimajja, leiaksin selle kätte. Tulin kohale, andsin edasi registreerimislauas oma mandaadi või volituse ja istusin ühe toolirea otsale. Varsti tuldi ja viidi mind juhatuslauda. Koosoleku juhataja kuulutas avalikult, et kongressile on jõudnud ka Eesti juutide esindaja, kes on ainuke delegaat, kes pole juut. Tekkis ootamatu aplaus. Mulle anti sõna ja pidin tervitama meie juutide nimel. See tervitus-*bagrisung* on avaldatud kongressi aruandes (*Ershter alveltlekher yidisher kultur-kongres. Pariz 17-21 sept. 1937*). Sain seal tuttavaks mitme juudi kirjanikuga ja sain neilt raamatuid. Mind kutsuti ka suurele banketile, kus olin külalisena, s.o. ei maksnud kulusid. Pendeldasin helikongressi ja juudi kultuurkongressi vahel.